

Antropologie a literatura: svody a úskalí

Ivo Pospíšil (Brno)

Abstrakt

Autor přítomného článku se zabývá působením a vlivem antropologie na výzkum literatury v současnosti a hovoří o svodech a úskalích tohoto využití jako holistického metodologického nástroje. Z tohoto stanoviska autor odmítá pojem „antropologická literární věda“ a dává přednost pojmu „antropologie literatury“ jako specifickému odvětví kulturní antropologie jako sociologie nebo filozofie literatury. Antropologie – pokud má mít integrující roli – musí nejen integrovat, ale také přijímat nové věci do své vlastní struktury, i když by to mohlo znamenat hrozbu rozostření a disperze. To je proces nedávného „zliterárnění“ filozofie, historie, sociologie, psychologie atd. Právě na tomto základě bychom měli mluvit o antropologizaci literární vědy, jež by se mohla spojit s „novou filologií“ jako integrujícím celkem lingvistiky a literární vědy.

Klíčová slova

svody a úskalí využití antropologie obecně a v literární vědě zvláště; integrující role antropologie; antropologická literární věda; antropologizace a zliterárnění nové filologie

Abstract

Anthropology and Literature: Allurements and Pitfalls

The author of the present article deals with the impact and influence of anthropology upon the research of literature nowadays; he speaks about the allurements and pitfalls of its application as a holistic methodological tool. From this standpoint the author rejects the notion „anthropological literary criticism“ preferring that of the „anthropology of literature“ as a specific branch of cultural anthropology such as sociology or philosophy of literature. Anthropology – if it shall have the integrating role – has not only to integrate, but also to accept new things into its own structure though it could mean the threat of its defocusing and dispersion. This is the process of the recent „litarization“ of philosophy, history, sociology, psychology etc. On this very basis we could speak of the anthropologization of literary criticism which can be linked with new attempts at the „new philology“ as an integrating body of linguistics and literary criticism.

Key words

allurements and pitfalls of the application of anthropology in general and in literary criticism in particular; integrating role of anthropology; anthropological literary criticism; anthropologization and litarization; new philology

Při všeobecném uznání potence (kulturní, snad i komplexní) antropologie jako scelujícího, integrativního oboru, jenž může prostupovat jiné vědní disciplíny, kladu si ve vztahu ke krásné literatuře a vědě, jež ji studuje, otázku, zda je tu a asi i jinde antropologie nadřazenou nebo podřazenou disciplínou ve vztahu k literární vědě, zda ji obohacuje nebo jí diktuje své přístupy, zda je antropologie literatury součástí literární vědy jako její zvláštní metoda nebo přístup, nebo zda je literární věda podřízenou složkou všescelující kulturní antropologie, která má svá odvětví, včetně literární vědy, a své objekty, včetně krásné literatury, resp., zda je antropologie jen jedním z aspektů všeho, co je lidským produktem nebo s člověkem souvisí. I když se to zdá poněkud spekulativní, je to dost důležité zejména ve vztahu k metodologii věd obecně, literární vědy zvláště a koneckonců i k pojetí integrativní antropologie jako takové.

V Olomouci na celostátním kole SVOČ v roce 1972 jsem na vlastní uši slyšel prof. Oldřicha Králíka, kterak provokativně, jak to uměl jen on, jakoby na protest proti pokusům o tehdy módní zexaktnění literární vědy, prohlásil, že literární věda je věda špinavá (myšleno: metodologicky „špinavá“, tedy smíšená, promiskuitní, eklektická).

Nyní jsem jako editor sestavoval speciální číslo jednoho slovenského časopisu, kde jsem navrhl jako hlavní téma obnovu filologie, tedy tzv. novou filologii.¹ Je to pohyb opačný nebo alespoň jiným směrem vedoucí, než jaký je tématem i tohoto příspěvku: obnova něčeho tradičního, chtělo by se říci tradicionalistického, co v průběhu 20. století odplynulo do nebytí.

Sám bych to vyjádřil asi takto: Jednou z cest vedoucích k novému propojení dnes oddělených disciplín je návrat do minulosti. Na jedné straně to může být chápáno jako utopie (nevstoupíš dvakrát do téže řeky), na straně druhé to vede k studiu starších vývojových fází literatury, kde je dotyk jazyka a jeho slovesných produktů markantnější, k mediev(al)istice. I když se dnes tvrdí, že filolog nemůže kriticky zvládnout všechny koncepce jazykovědné a literárněvědné, řadu jazyků a literatur a ovšem tisíce položek sekundární literatury, měl by se o to alespoň snažit: filologie vždy byla tak trochu ve svém naplnění disciplínou utopickou, jinak řečeno transcendující, ale z objektivních důvodů nedosahující svého cíle; cíl je v dálce, všechny snahy se s obzorem nikdy neprotnou, ale měly by se mu přibližovat. Dnes naopak vidíme masovou rezignaci na věcné znalosti, nebo minimálně jejich podceňování; bez nich se však nemůžeme o utopický pohyb k nové filologii ani pokusit – rezignace snad pochopitelná ve věku technologické revoluce, ale její výsledky nevidíme, resp. technologie nám zatím nenahradí věcnou znalost a myšlenkovou práci s ní. Proto nejsem tak skeptický vůči dnes preferovanému názvu nebo pracovnímu označení „nová filologie“. Nejde ovšem o jakousi novou disciplínu, pouze o název pro novou vývojovou fázi filologie nebo přesněji filologického myšlení, neboť už nelze reprodukovat to, co bylo filologií před sto padesáti lety. Mnohé se zásadně změnilo, došlo k vzdalování, parcializaci, disperzi, dezintegraci i novému scelování, a to vše už nemůže současný filolog hloubkově postihnout. Viděl bych cestu k jakési obnovené, propojené, ale svou heterogenitu si udržující filologie ve všem tom, co moji přispěvatelé na téma „nová filologie“ uváděli: cesta vpřed vede na jedné straně často zpět, k řetězcům

1 Philologia XXVI, 2016, č. 2; moje úvodní stať *Filologie jako zakletí a svoboda: pokusy o novou filologii*, s. 7–15.

reflexí a sebereflexí, na straně druhé k současné vstřícnosti, vzájemným teleologickým dotykům, aniž bychom vzdávali staré (chce se dodat: dobré) pozitivistické návyky spočívající v systémovosti a faktografii: zde nám bezprostřední duchovnost, jakási duchovnost „an sich“ nepomůže, spíše duchovnost „für sich“, přesněji stavění paralel nebo víceméně volnějších či pevnějších kauzálních vztahů. Nová filologie se bude utvářet podobně, tedy nikoli jen na bázi teorií, ale v praktickém výzkumném konání, ve sbližování obou sfér, lingvistické a literárněvědné, k nimž zvnějšku přistupuje a je sceluje hledisko antropologické a kulturně areálové, aniž by je to nějak metodologicky omezovalo v permanentní transcendenci do stran, k bočním ziskům s tím, že budou také hledat více průníků. To je záležitost objektivně daná nejen tím, že jazyk je materiálem literárního textu a že text je výsledkem jazykové práce, ale že je to také subjektivní, volní akt, jenž je právě plodem sebereflexe.

Jiné humanitní vědy, k nimž antropologie, zejména její kulturní větev, jež se zabývá vším, od lidské kostry ke schůzi politické strany, patří, stejně jako „tvrďší“ vědy sociální, nemluvě o vědách exaktních, přírodních a technických, mohou být pro jiné vědy přijímací destruktivní i konstruktivní nebo mohou „stihnout“ takříkajíc obojí: na jedné straně destruovat, na druhé konstruovat. Tedy: destruovat stará pojetí a konstruovat nově vznikající na mršinách starých, v místě jejich doteku a průniku.

To jsou ovšem známé věci, takže raději uvedu něco konkrétnějšího z naší oblasti: slovenský literární vědec rusínského původu, literární komparatista a historik literatury, se pokusil vytvořit z literární komparatistiky něco většího, literární vědu přesahujícího právě s použitím areálového, tedy dílem i antropologického přístupu, neboť spaciálnost integruje ovšem ještě širší plochu než antropologie, tzv. meziliterárnost a literární centrismy skrze tzv. zvláštní meziliterární společenství (Kanada, Jižní Afrika, bývalá SSSR, dnes dílem i Ruská federace aj.).²

Bylo to zajímavé, sám jsem byl členem jeho týmu, ale zase příliš vnějškové, to jsem i vyjádřil v jedné reflexi, kterou mi tento koryfej uveřejnil.³ Nicméně již nikdy nebude komparatistika to, co dřív, ale na rozdíl od metodologicky obmyslného Ďurišina dnes víceméně zdegenerovala do kulturní nebo kulturologické komparatistiky, kde je vlastně všechno, ale také nic, a především se nevytvořilo nic zásadně nového. Jestli však připustíme, že zvěčnělý profesor Králík měl přece jen pravdu, potom ať si každý dělá, co chce

2 *Utopičnosť a hĺbinnosť literárnej vedy (Meditace in margine projektu Dionýze Ďurišina)*. Opera Slavica, 1993, č. 1, s. 44–47; *Terminologie meziliterárnosti. Dionýz Ďurišin: Osobitné meziliterárne spoločenstvá 6. Pojmy a princípy* (Bratislava: Ústav svetovej literatúry SAV, 1993, 210 s.). SPFFBU, D 41, 1994, s. 169–170; *Podnětná koncepce a nezbytlí diskuse* (D. Ďurišin: Teória meziliterárneho procesu I. Bratislava: Ústav svetovej literatúry SAV, 1995). Opera Slavica 6, 1996, č. 3, s. 60–62; *Tvorivosť, recepcie a silueta Dionýza Ďurišina*. Slavica litteraria, 2009, č. 1, s. 170–171. Viz také moji stať publikovanou v jednom z jeho mezinárodních sborníků: POSPÍŠIL, Ivo: *Il centrismo interletterario mediterraneo e la letteratura russa*. In: *Il Mediterraneo. Una rete interletteraria. La Méditerranée. Un réseau interlittéraire. Stredomorie meziliterárna sieť. A cura di Dionýz Ďurišin e Armando Gnisci. Università degli studi di Roma „La Sapienza“, Studi (e testi) italiani. Collana del Dipartimento di italianistica e spettacolo, Bulzoni Editore, Roma, 2000, s. 101–109; francouzská verze: *Centrisme interlittéraire méditerranéen et littérature russe*, s. 305–313; česká verze: *Meziliterární mediteránní centrismus a ruská literatura*, s. 509–516. Viz také činnost Kabinetu D. Ďurišina na PedF UK v Bratislavě, které jsem se zúčastňoval.*

3 POSPÍŠIL, Ivo: *Sedmero úskalí a inspirací*. Slovenská literatúra, 1993, č. 4, s. 292–295.

a jak chce. Toto metodologické tápání či disperzi ukázal i zatím poslední kongres mezinárodní asociace komparatistů, který se v roce 2016 konal ve Vídni.

Podobně je tomu s areálovými studii, které jsem v Brně rozvíjel od roku 1997, a vybudoval nové obory orientované však na filologické východisko jako filologicko-areálová studia. I ta však mají kromě zmiňovaných lákadel a svodů také svá úskalí.

Myslím, že v této chvíli se problematika areálových studií konečně dostala z roviny emocionální do roviny věcné. Nebo je aspoň šance, aby tomu tak bylo. Tedy je třeba nebrat areálová studia jako nějaké nové náboženství, ale zcela věcně jako kognitivní nástroj. Právě proto je role advocata diaboli tak nutná. Negativní hodnocení areálových studií bývá spínáno s tím, že to může být nový „odpadkový koš“, to jest oblast, kam se všechno svede, aniž by to vedlo k nějakému novému poznání, tedy že tento obor nemá vlastní vymezení, hranice a předmět bádání. Není to nic nového, neboť nové či staronové obory své hranice a definice teprve „za pochodu“ hledají. Zmíněné nebezpečí je reálné a podobné workshopy mají diskusním způsobem směřovat k hledání těchto hranic, aniž bychom je a priori stanovovali. Takto postupuje např. politologie, odvozaná u nás často z historiografie a z political science americké a německé (dříve Staatswissenschaft – tak se v jejich jazyce nazývá dodnes např. ve Švédsku), gender studies, ekologie apod. K tomu malou poznámku: nedomnívám se, že bychom měli areálová studia koncipovat jako něco zcela nového, jak to někdy dělají naši sociologové nebo politologové v rámci nynějšího diskursu. I v 19. století i později byly přece politické vědy, které se různě jmenovaly a hrály jistou úlohu v různých ideologiích – podobně je tomu s areálovými studii. Jsme tedy odhodláni – a byl bych rád, kdyby tomu tak skutečně bylo – že nemíníme psát v areálových studiích rok nula, ale vědomě navazujeme na to, co se v této oblasti stalo v minulých desetiletích až do 18. století, samozřejmě funkčně a výběrově.

Důraz na prostorové (spaciální, zónové) vztahy také není nový (Gaston Bachelard, Mircea Eliade, Michail Bachtin), ale je tu zdůrazněn – oproti poetologii a chronotopičnosti – aspekt sociologický a politologický.

S hranicemi nové vědní disciplíny a jejím rozpětím je spojen i problém disciplinarit a interdisciplinarit, tedy hledání onoho průniku, jenž bude vlastním okruhem nového oboru. Říká se tomu někdy „řemeslo“, to znamená znalost základních „grifů“, které dobře známe z věd přírodních, technických, ale i exaktních a humanitních. Z tohoto hlediska se hyperbolicky uvádí, že tyto nové obory jsou „podvod“, tedy že jejich absolventi umějí vlastně „všechno a nic“, že jejich nový obor nemá přesněji vymezený předmět a mechanicky vymezené minimální penzum toho, co se s oborem obvykle ztotožňuje (souhrn charakteristických, trochu mytizovaných znalostí, které se tradují např. v matematice, fyzice, medicíně, filologii apod. – s tím jsou spojeny i klíčové předměty, „postrach“ adeptů oboru, kdysi např. v medicíně anatomie, ve filologii historická mluvnice nebo syntax apod.). Toto vše se musí v nových oborech vyprofilovat, patrně však jinak a s jiným výsledkem – není možné všechno kopírovat podle oborů, jež se rodily staletí.

S tím souvisí poměr filologického a sociálněvědního studia v areálových oborech. V brněnském provedení je to dáno již tím, že jde o filologicko-areálová studia, tj. v podstatě o transcendenci filologie, která je východiskem i jádrem oboru: areálovost je v tom-

to pojetí nikoli mechanickou syntézou nebo „roztokem“ filologie a sociálních věd, ale přirozeným přesahem filologie.

Nutno se vyhnout módnosti areálových studií, tedy nekritického zdůrazňování všeho, co s areálem souvisí, naopak vše relativizovat právě vztahem čili relací k jiným pojmům a koncepcím. Zde bychom mohli vytyčit několik okruhů: 1/ Areálová studia a sociální vědy, 2/ Areál a fikční světy (to ponechme povolanějším, kteří to vytvořili a úporně o tom píšou), 3/ Areál a vizualizace (např. polská koncepce ikonoféry⁴), 4/ Areál a dějiny literatury/teorie literárních dějin, 5/ Areál a dialog kultur, 6/ Areál a kulturologie.

Právě sem bychom mohli vložit i antropologii, která může mít skutečně integrativní roli v literární vědě právě proto, že sceluje všechny tyto pokusy, je jim jakoby nadřazená. Můžeme ji proto využívat ve smyslu integrace metodologie, aniž bychom ji nějak speciálně vydělovali. Nebo můžeme vytvořit antropologickou literární vědu, jak se o to pokoušel slovenský literární vědec Andrej Červeňák (1932–2012).

Od počátku Červeňákovy vědecké dráhy bylo zřejmé, že je to badatel nekonformní, který nahlíží literaturu z nečekaných, často provokativních zorných úhlů. Co Červeňák uchopil, to postupně obnažovalo své tajemství a šokovalo svou neobvyklostí: takto ostatně pojal i svou provokující knížku na dobové téma tzv. socialistického realismu, když v ní zachytil vnitřní krizi a nekonzistentnost tohoto pojmu v literární teorii a kritice. Od vědecky exaktních studií a knih postoupil autor k esejistickým knihám, které však neztrácejí teoretickou akribii, jež mu byla vždy vlastní (mj. *Tajomstvo Dostojevského*, 1991, *Človek v literatúre*, 1986). Zpočátku je u něho sice pozorovatelná inspirace formálními a strukturálními metodami, později se stále silněji objevují antropologické principy, které pak zcela převažují. Dvacáté století se z větší části odehrávalo ve znamení dominance imanentních metod, ale jejich kořeny ukazují na nejednoznačnost jejich technologické orientace. Dokládá to již známý spor o prameny českého či pražského strukturalismu. Ostatně sám inspirátor těchto metod Alexandr Veselovskij (1838–1906), ruskými formalisty pokládaný za předchůdce *prijomu*, je autorem pojmu vstřícný pohyb (*встречное противодвижение*), s nímž pracoval i zmíněný Dionýz Ďurišin. Vychází tedy z Dostojevského, v němž je člověk nazírán z různých axiologických hledisek; ale i jeho ruský odpůrce Maxim Gorkij

4 Viz např. ROTT, Dariusz: *Bracia Czeszy w dawnej Polsce*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2002. Śląsk literacki. Materiały V sesji śląskoznawczej Pracowników Naukowych, Studentów i Gości Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 8–9 listopada 2000. Pod red. Mariana Kisiela – Barbary Morcinek-Cudak – Tomasza M. Głogowskiego. Katowice: Pallas Silesia, 2001; KADLUBEK, Zbigniew – ROTT, Dariusz – RYBA, Renata – WILCZEK, Piotr: *Literatura staropolska. Średniowiecze – Renesans – Barok*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2002; ROTT, Dariusz: *Leksykon przypomnień. Literatura dawnej Polski. Średniowiecze – renesans – barok. Setnik pisarzy a dzieł*. Warszawa: Ex Libris, 2002. Viz naše recenze: *Různé aspekty ikonoféry* (KOSSAKOWSKA-JAROSZ, Krystyna: Śląsk znany. Śląsk nie znany. O kulturze literackiej na Górnym Śląsku przed pierwszym progiem umasowienia. Opole: Uniwersytet Opolski, 1999; Dwudziestowieczna ikonofera w literaturach europejskich: Wizualizacja w literaturze. Pod redakcją Bożeny Tokarz. Katowice: „Śląsk“, 2002; ROTT, Dariusz: *Bracia czeszy w dawnej Polsce*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2002). Slavica litteraria, X 6, 2003, s. 187–188. Týž: *Ślezká poezie v kulturním proudění věků* (KADLUBEK, Zbigniew – ROTT, Dariusz: *Oczy Charibelli. Ślady petrarkizmu w siedemnastowiecznej łacińskiej poezji śląskiej*. Biblioteka fundacji „Pallas Silesia“. Redaktor serii: Dariusz Rott. Katowice – Psczyna, 2004. Frank Wedekind: *Trost. Pocieszenie. Wybór poezji. Ausgewählte Dichtungen*. Przekład i opracowanie Teresa Kowalska. Biblioteka fundacji „Pallas Silesia“. Redaktor: Dariusz Rott. Katowice, 2004). Slavica litteraria, X 8, 2005, s. 226–227.

nazýval samu literaturu „vědou o člověku“ (человековедение). Antropologický princip ruské literatury, silnější než u jiných, byl tu východiskem hledání podstaty písemnictví v podobě často skrytých impulsů včetně stavů zvláštních, jako jsou deprese, sebevraždy, šílenství nebo sen. Řekl bych, že Červeňák antropologické východisko spíše tematizoval, než že by je hloubkově promyšlel v metodologii, i když se o to snažil.

Pomalou se tedy u nás vytvářelo antropologické pozadí literární vědy, tedy v okruhu česko-slovenském nebo středoevropském, ale není to ani nic dominantního, spíše komplementace metod, jež vyvádějí literární vědu z jejího imanentního metodologického „zajetí“.

Integrativní nebo integrující nemusí být ještě všeobjímající, spíše mající potenci scelovat, a to zdaleka nemusí být totéž.⁵ Z tohoto hlediska bych asi zamítl pojem antropologická literární věda, a naopak přijal pojem antropologie literatury jako zvláštní odvětví kulturní antropologie, stejně jako existuje psychologie nebo sociologie či filozofie literatury. Je tu však ještě jeden proces, jenž s tím souvisí. Antropologie, pokud má mít onen scelující ráz, musí nejen spojovat sama sebou, ale také do sebe nové věci pojímat: tedy ona se tak mění možná více než disciplíny, jež má obohacovat, což ovšem může být pro ni stejně nebezpečné ve smyslu rozostřenosti a disperze, králikovsky řečeno: vysoké míry „špinavosti“. Příklady vidím kolem sebe a hovořím v toto souvislosti o „zliterárnění“ některých věd, třeba filozofie, sociologie, politologie (tam méně, neboť je u nás příliš ideologická a bojí se „zašpinit“ uměním), psychologie, historie aj. také v souvislosti s metahistorií, příběhovostí dějin.⁶ Jak známo, dnes již historikové nepíší klasické pozitivistické dějiny, ale své „příběhy“ o tom, co bylo, a každý má svůj příběh, každý ovšem jiný. Rezignace na obecnost, na obecně prokazatelná, fakty doložitelná tvrzení, však mění i samu povahu vědy jako takové. Je to také proto, aby se příslušné dějiny čehokoli dobře četly, aby to bylo lehké čtení, také zábavné, a tudíž přitažlivé: někdy se příznačně říká, že se tím historie, ale jistě i jiné vědy zlidšťují.⁷ A jsme opět u antropologie a její scelovací funkce. V souvislosti se vznikem „nové filologie“, někteří badatelé dokonce hovoří o vědeckých a mimovědeckých kořenech integrace věd, včetně víry, náboženství, mytologie apod., které by měly být součástí nového konceptu novodobé „vědy“.

5 Viz POSPÍŠIL, Ivo: *Estetika, antropologie a tzv. duchovnost: problém přístupu*. In: *Esteticko-antropologická koncepcia literatury a Andrej Červeňák*. Nitra: Filozofická fakulta, Univerzita Konštantína Filozofa, 2008, s. 29–40.

6 Viz naši dávnou recenzi na dnes již klasická díla: *The Writing of History*. Literary Form and Historical Understanding. University of Wisconsin, 1978; Donald Fanger: *Gogol and His Reader*. Stanford, 1978. SPFF BU, D 30, 1983, s. 105–106.

7 Takto např. vypadají dějiny Masarykovy univerzity i její filozofické fakulty: FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jirí: *Masarykova univerzita v Brně: příběh vzdělání a vědy ve střední Evropě*. Brno: Masarykova univerzita, 2009; Tíž: *Filozofická fakulta Masarykovy univerzity: pohledy na dějiny a současnost*. Brno: Masarykova univerzita, 2010. Signifikantní je již užití slov „příběh“ nebo „pohledy“ a také dobové „ptydepe“ vyjádřené tehdy módními pojmy „střední Evropa“ a „vzdělání a věda“ – byla to doba, kdy se zcela protismyslně hovořilo o teaching a research universities, což postupně mizelo a bylo nahrazeno podobnými pojmy, jako jsou „excelentní“, „vědecká univerzita“, „mezinárodní vědecké centrum“ apod. Jen jedna chybička se vloudila: Masarykova univerzita se jmenuje pouze: „Masarykova univerzita“, nikoli v Brně – to je uvedeno jen jako její sídlo, nikoli jako oficiální součást názvu jako u většiny českých univerzit. Důvody jsou jasné: pražská univerzita se také nejmenuje „Karlova univerzita v Praze“ nebo Harvardova univerzita nemá v názvu „in Cambridge, Mass.“.

Takže stojí kulturní antropologie vlastně na křižovatce, ve středu holistického dění v literární vědě, ale také v jiných humanitních a sociálních vědách. Právě vztah k literární vědě ukazuje obnaženě na svody i úskalí tohoto procesu, ale jeho hlubší promýšlení již jde za rámec tohoto zamyšlení.

---

prof. PhDr. Ivo Pospíšil, DrSc.

Ústav slavistiky

Filozofická fakulta, Masarykova univerzita

Arna Nováka 1, 602 00 Brno, Česká republika

ivo.pospisil@phil.muni.cz

